

ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ
SANAT TARİHİ BÖLÜMÜ

**ULUSLARARASI XVIII. ORTAÇAĞ VE TÜRK DÖNEMİ KAZILARI
VE SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU
(22-25 EKİM 2014)**

**XVIII. INTERNATIONAL SYMPOSIUM OF THE MIDDLE AGES AND THE
TURKISH PERIOD EXCAVATIONS AND HISTORY OF ART RESEARCHES
(OCTOBER 22-25, 2014)**

YAYINA HAZIRLAYANLAR / EDITORS

Hacer Sibel ÜNALAN ÖZDEMİR
Mükerrem KÜRÜM
Nurdan AKBULUT

EFELER BELEDİYESİ KÜLTÜR YAYINLARI 3

TEMMUZ 2017

DIYARBAKIR HASAN PAŞA HANI RESTORASYONU ÜZERİNE GÖZLEMLER

Arş. Gör. Dr. Evindar YEŞİLBAŞ*

Özet

Anadolu'da cami, medrese, kervansaray gibi birçok tarihi taş yapı, ciddi bozulmalar sonucunda yok olmakla karşı karşıya kalmıştır. Kervansaray ve hanlar, diğer sosyal içerikli yapılar gibi değişen ve gelişen yaşam şartları karşısında zamanla işlevlerini yitirerek, büyük oranda tahrip olmuş görkemli mimarilerine rağmen, ilgi ve beğeniden yoksun kalmışlardır.

Günümüz kadastro kayıtlarına göre, Diyarbakır Merkez ilçe, Suriçi Dabanoğlu Mahallesi'nde, Ulu Cami'nin doğu girişinin karşısında yer alan Hasan Paşa Hanı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 16.06.2004 yılında aldıkları karar sonucu 2006- 2009 yıllarında restore edilerek farklı işlevlerle hizmete açılmıştır. Bu çalışmada, bölgesel sınırların üstünde bir kimliğe sahip olan Osmanlı klasik mimarisinin kendine özgü belirginliklerini taşıyan ve klasik devri işaret eden Hasan Paşa Hanı'nın mimari özelliklerinin yanı sıra restorasyon projesi kapsamında gerçekleştirilen onarımlar hakkında detaylı bilgilerin verilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Hasan Paşa Hanı, Restorasyon, Mimari.

THE OBSERVATIONS ON RESTORATION OF HASAN PASA HAN IN DIYARBAKIR

Abstract

Many historic stone building in Anatolia like mosques, madrasas, caravanserais are faced to disappear because of serious deterioration. Caravansera and inns like other social structures, were devoid interest and appreciation, although the majestic architectures, are destroyed largely, lose the functions of them in the face of changing and improving living conditions.

According to today's cadastral records, Hasan Pasa Han which is central Dabanoğlu district of Diyarbakır, opposite of Ulu Mosques' eastern entrance, has been restored between the years 2006 - 2009, a result of the decision taken in 16/06/2004 by Directorate General of Foundations and Diyarbakir Cultural and Natural Heritage Protection Board. In this paper, it is aimed to give detail information about architectural features and restoration of Hasan Pasa Han which has an identity on territorial boundaries, bearing prominent features of Classic Ottoman architecture.

Keywords: Ottoman, Hasan Pasa Han, Restoration, Architecture.

*Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü MARDİN
E-posta: evindaryesilbas@gmail.com

Giriş

Toplumların tarihi ile kültürel varlıkları o toplumun gücünü, zenginliğini ve kimliğini belirleyen değerleridir. Anadolu tarih öncesinden günümüze kadar birçok topluluğa ev sahipliği yapmış ve bu toplumların bıraktığı zengin kültürel mirasla güçlü bir donanımına kavuşmuştur. Kültürel birikimimizi bilinçli bir şekilde koruyarak gelecek kuşaklara aktarmak zorundayız.

Anadolu'da cami, medrese, kervansaray gibi birçok tarihi taş yapı ciddi bozulmalar sonucunda yok olmakla karşı karşıya kalmıştır. Taşların en temel sorunlarından biri nem sorunudur¹. Nem sorununun yanı sıra hatalı kazı ve onarım çalışmaları, hava kirliliği, taşın yapısal özelliğinden kaynaklı problemler yanlış işçilik ve insanların olumsuz etkileri eserlerdeki tahribatı hızlandırmaktadır². Nem aynı zamanda saydığımız bozulma etkenlerine de uygun ortamlar hazırladığından yapıdaki tahribat artmaktadır.

Eserlerin restorasyon çalışmalarında öncelikle tahribata neden olan etkenleri ortadan kaldırmak gerekir. Tarihi ve estetik değer taşıyan binalardaki onarımların amacı, orijinal işçilikteki hataları en aza indirerek korumak ve estetik değerlerinin kaybolmamalarını sağlamak olmalıdır³. Onarımlarda yapıya gereken müdahaleyi belirtmek amacıyla ki birçok teknik elemanın da benimsediği yaklaşım, 31.05.1964 tarihli Venedik Tüzüğü'nün 12. maddesinde de şu şekilde belirtilmiştir: *"eksik kısımların tamamlanması, bütünle uyumlu bir şekilde bağdaştırılmalıdır; fakat onarımın, aynı zamanda artistik ve tarihi tanıklığı yanlış bir şekilde yansıtmaması için, orijinalden ayırt edilebilecek bir şekilde yapılması gerekmektedir"*⁴. Bir anlamda bilimsel restorasyon anlayışına göre, yapıya uygulanacak müdahalelerin mümkün olduğunca az, tarihi ve mimari kimliğine zarar vermeyecek şekilde olması amaçlanmalıdır.

Tarihi yapıların özgün işlevini yitirmesi ve değişen yaşam koşulları sonucu farklı işlevlerin yüklenerek bilinçsiz müdahaleye maruz kalması ya da bakımsızlık sonucu bozulmalara açık oldukları yadırganamaz bir gerçektir. Bu şekildeki yapılar söz konusu olduğunda fiziksel müdahalelerin yanı sıra yeniden işlev verilmesi, yapının gelecekteki bakım işlemleri ve daha uzun yaşaması açısından önemlidir. Aynı zamanda yeniden işlevlendirilen bakımlı yapılar bulundukları çevrenin olumsuz koşullarının iyileştirilmesi hususunda da büyük katkı sağlayacaktır.

Türk Sanatı ve kültürünün önemli örneklerinden olan kervansaray ve hanlar, diğer sosyal içerikli yapılar gibi değişen ve gelişen dünya şartları karşısında işlevlerini zamanla yitirerek, büyük oranda tahrip olarak, görkemli mimarilerine rağmen, ilgi ve beğeniden yoksun kalmışlardır. Tarihi yapılar içerisinde en iyi korunmuş olanların kullanıma açık tutulmalarının olduğunu unutmamak gerekir.

¹Ayşe Tavukçuoğlu, "Taş Yapılarda Malzeme Bozulmalarının Görsel Analizi, Ağzıkarahan Örneği", *Yapı*, Sy. 223, İstanbul, 2000, s. 100.

²Hüseyin Akıllı, "Taş Eserlerin Tahribatına Neden Olan Etkenler", *Rölöve ve Restorasyon*, Sy. 5, Ankara, 1983, s. 129-134.

³Erol Gürdal, "Anıtlarda ve Yapılarda Kullanılmış Doğal Taşların Bozulmaları ve Korunmaları", *Rölöve ve Restorasyon*, Sy. 4, Ankara, 1982, s. 27.

⁴İsmet Ahsen Mocan, "Kargir Yapılarda Onarım Belirtme Teknikleri", *Rölöve ve Restorasyon*, Sy. 5, Ankara, 1983, s. 5.

Bu çalışmada, bölgesel sınırların üstünde bir kimliğe sahip olan Osmanlı klasik mimarisinin kendine özgü belirginlikleriyle birlikte, bölgesel özellikler taşıyan ve klasik devri işaret eden Hasan Paşa Hanı'nın, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü denetimi altında 2006-2009 yılları arasında gerçekleştirilen restorasyon projesi kapsamındaki onarımlar ele alınmıştır. "Diyarbakır Hasan Paşa Hanı Restorasyonu Üzerine Gözlemler" başlıklı çalışmamızda, restorasyon projesinin hangi oranda başarılı olduğu ve binanın tarihi kimliğini ne derece korumaya yönelik olduğu eleştirel bir yaklaşımla sunulması hedeflenmektedir. Çalışmada amaçlanan hedef doğrultusunda, hanın, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'ndaki rölöve ve restorasyon projeleri incelenerek, binanın bugünkü durumu ile karşılaştırılmak üzere çok sayıda fotoğraf desteğiyle durum analizi yapılmıştır. Restorasyon öncesi tahribata neden olan sebeplerin restorasyon sonrası ortadan kalkıp kalkmadığı analizler sonucunda tespit edilmiştir. Çalışmada; binanın tarihi ve mimari özellikleri kısaca verildikten sonra, restorasyon öncesi durum tespiti, restorasyon müdahaleleri, restorasyon sonrası günümüzdeki durumu ve yeniden kullanımı sanat tarihsel bir yaklaşımla irdelenmiştir.

Hasan Paşa Hanı Restorasyonu Üzerine Gözlemler

Hasan Paşa Hanının Tarihi ve Mimari Özellikleri

Hasan Paşa Hanı⁵, Suriçi Dabanoğlu Mahallesi'nde, Ulu Cami'nin doğu girişinin karşısında yer almaktadır⁶ (Çizim 1).

Batıda Gazi Caddesi, kuzeyde Süleyman Nazif Sokak, doğuda ve güneyde Kuyumcular Çarşısı ile çevrili Han 2006-2009 yılları arasında onarılmıştır⁷.

Hasan Paşa Hanı, Kuyumcular Çarşısı ve Ketenciler Çarşısı'nı bünyesinde barındıran külliye'ye ait bir vakfiyenin vaktiyle mevcudiyeti bilinmekle birlikte, günümüze ulaşmamıştır⁸.

Güney, doğu ve ana caddeye yönelen batı kapılarının üzerinde hanın üç kitabesi⁹ bulunmaktadır. Güney ve batı cephe¹⁰ yer alan kitabelerde H. 982 / M. 1574, doğu cephe

⁵1612 yılında Diyarbakır'ı gören Polonyalı Simeon, Seyahatnamesi'nde "Şehre girdikten sonra Hasan Paşa Hanı'na indim. Muazzam kargir bir bina olan hanın 500 beygiri barındırabilen yeraltında iki büyük ahır, çok güzel bir havuzu, üç kat üzerinde birçok kargir odaları vardır" ifadeleriyle hanı över. Bk. H. D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul, 1964, s. 98.

⁶Eser Diyarbakır İmar Planı'nda 36 pafta, 157 ada, 97 parsel ile kayıtlıdır. Hanın tapusu Vakıflar Genel Müdürlüğüne aittir.

⁷VGMA 210001097/35 No.'lu dosyadaki belgelerde binanın, 1990, 1998, 1999, 2004, 2006, 2007 yıllarındaki durumu ve yapılması düşünülen bilgiler bulunmaktadır. Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 16.06.2004 yılında aldıkları karar ile Hasan Paşa Hanı restorasyonu müellif mimar Dr. Mücahit Yıldırım kontrolünde yürütülmesi ve uygulanması kabul edilmiştir. 2006 yılında başlatılan restorasyon çalışmalarının kısmen 2009 yılına kadar devam ettiğini belirtmek gerekir.

⁸Daha Detaylı Bilgi için bk. Evindar Yeşilbaş, *Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Ticaret Mimarisi*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi ABD Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2013; VGMA, 532 No.'lu defter, s. 16-17; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti'nin İktisadi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, s. 475; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, s. 90; VGMA, 210001097 No.'lu dosya; Ali Kılıcı, "Diyarbakır'ın Vakıf Mimari Eserleri ve Vakıfları Üzerine Bazı Notlar", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır, 2011, s. 45.

⁹M. Sözen, binada yaptığı incelemelerde hana ait iki kitabenin varlığından bahseder, Ş. Beysanoğlu ise *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi* adlı kitabında M. Sözen'in verdiği bilgileri aynen tekrar ederken, üç kitabeyi de okumuştur, bk. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, (3. Baskı), C. I-II, Ankara, 1998, s. 621-622.

kitabede ise H. 983 / M. 1575 tarihi yer almaktadır¹¹. Kitabelerden, hanın bir süre vezirlik görevinde bulunan ve daha sonra Diyarbakır'a vali atanan Hasan Paşa¹² tarafından yaptırıldığı tespit edilmekte¹³, fakat binanın mimarı hakkında herhangi bir ibare yer almamaktadır.

Eser, Dağ Kapı'dan Mardin Kapı'ya yönelirken Gazi Caddesi'nin doğusunda kuzey-güney doğrultusunda uzanır vaziyette dikdörtgen bir alana konumlanmıştır. Hasan Paşa Hanı, yaklaşık 54 m.x40 m. boyutlarında, prizmal bir kütle teşkiliyle inşa edilmiş iki katlı¹⁴, tek avlulu bir plana¹⁵ sahiptir¹⁶ (Çizim 2, 3, 4). Bodrum katı üzerine iki katlı tasarlanmış, ancak bu düzenleme binanın dış cephelerindeki iki katlı görünümüne hiçbir şekilde yansımamıştır (Fotoğraf 1, 2, 3).

Yapıda taşıyıcı sistemin esasını kalın duvarlar ve silindirik ayaklara oturan sivri kemerler teşkil etmekle beraber, kapı ve pencerelerde düz atkı ve basık kemerler tercih edilmiştir. İnşa malzemesi, çoğunlukla düzgün kesme taşlar (beyaz kireç taşı ve siyah bazalt taşı) ve tuğla, az miktarda kabayonu taştır. Avlu cephelerinde alt kat kemer üzengi seviyesine kadar siyah renkli kesme taş duvar örgüsü hâkimken, kemerler başlangıç noktasından itibaren ve üst kattaki tüm duvar yüzeyleri, beyaz kireç taşı ve siyah bazalt taşların alternatif nöbetleşe kullanılmasıyla meydana gelen almaşık bir örgü sistemiyle yapılmıştır. Cepheyi üstten sınırlayan düz silme, altındaki sırada, birbirine yakın ve muntazam aralıklarla yerleştirilmiş küçük taşıntılı bingiler üzerinde, öne doğru taşmaktadır. Bu sistem yalnızca batı cephede görülmektedir, diğer cephedekiler sadece düz profillidir. Örtü sistemini teşkil eden aynalı, beşik, sivri tonoz, kubbe ve

¹⁰Yakıflar Genel Müdürlüğü Arşiv kayıtlarında, kitabelerden doğu ve batı portali duvar yüzeyinde bulunanlar 1985 tarihinde Ali Kılıcı tarafından okunmuştur, bk. VGMA 210001097/35 No.'lu dosya. Ş. Beysanoğlu kitabelerin üçünü de okuyarak *Anıtları ve Kitabeleri ile*, s. 621'de yayınlamıştır.

¹¹Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile*, s. 621; Gülsen Baş ise tezinde M. Sözen'in yayınlarını kaynak göstererek sadece iki kitabenin varlığından söz etmektedir, bk. Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslami Dönem Mimarisinde Süsleme*, (T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 2006, s. 178.

¹²Beysanoğlu, Behram Paşa'nın 1567 tarihinde görevden alınarak yerine Köse lakabıyla Hüseyin Paşa'nın vali olarak atandığını, üç yıl kadar görev yaptıktan sonra yerine 1571'de Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu vezir Hasan Paşa'nın, Diyarbakır valiliğine atandığını belirtmekte ve verilen tarihin kesin olmadığını da eklemektedir. Bk. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile*, s. 617.

¹³G. Baş, tezinde Hanın Hasan Paşa tarafından yaptırılmaya başlandığını ancak farklı bir yere görevlendirilmesi üzerine, Diyarbakır'ın Hasan Paşa'dan sonraki valisi Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından tamamlatıldığını belirtmektedir. Bk. Baş, *Diyarbakır'daki İslami Dönem*, s. 178.

¹⁴Güran (C. Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul, 1976, s. 13-14), yapıyı cephe mimarisi başlığı altında değerlendirirken iki katlı olduğunu ifade etmektedir. Sözen ise *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* adlı kitabında yapıyı tanıtırken iki katlı bir düzenlemeden bahseder. Bk. Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, s. 196-198.

¹⁵Han'a ait VGMA, 210001097 No.'lu dosyada kayıtlı çizimler M. Yıldırım'a ait olup bu çizimlerde revakların örtü sistemi çapraz tonozla sahipken beşik tonoz olarak gösterilmiştir. Söz konusu çizimlerde köşe geçişleri penetrasyona sahip örtüler olarak gösterilmeyip beşik tonoz şeklinde gösterilmiştir. Ayrıca Han'a geçiş sağlayan girişlerin üst katında eyvan görünümüne sahip mekânların iki yanında yer alan koridor şeklindeki bölümlerde dik kırma görünümünde sivri beşik tonozlarla örtülü olması gerekirken beşik tonoz şeklinde gösterilmiştir. Tespit edilen ayrıntılardan dolayı eldeki çizimler tarafımızdan işlenerek kullanılmıştır.

¹⁶Yapı, plan özellikleri itibarıyla çeşitli yazarlar tarafından farklı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur; G. Cantay, Osmanlı devri kervansaraylarıyla ilgili tipolojisinde hanı, "Bir avlu etrafında iki katlı olanlar" başlığı altında "iki katlı olup cephelerinde dükkânların yer aldığı kervansaraylar" sınıfında incelemektedir. Bk. Gönül Güreşsever Cantay, *Türkiye'de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi*, (IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım), Ankara, 1989, s. 1386-1387; Bozkurt Ersoy, eseri "bir avlulu, iki katlı, tamamı revaklı" sınıfında olduğunu makalenin sonunda avlu ve kat sayıları ile revak durumuna göre hazırladığı kronolojik tabloda belirtmiştir. Bk. Bozkurt Ersoy, "Osmanlı Şehir - İçer Hanları - Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, C. VII, İzmir, 1994, s. 90-91.

geçiş elemanları tuğla örgülüdür. Tonozlarda kullanılan tuğlalar, uzun yüzeyi görünecek şekilde kullanılmışken kubbelerde daire şeklinde yerleştirilen bir sıra tuğladan sonra yatayda iki sıra halinde yerleştirilerek farklı bir görünüm kazanmıştır. Üst kattaki mekânların çoğu kubbe ile örtülü olup, dıştan çimento malzemeli harçla kaplanmıştır¹⁷.

Hanın Restorasyon Öncesi Durum Tespitleri ve Bozulma Nedenleri

Kullanım Hataları

Hasan Paşa Hanı'nda restorasyon öncesi dönemde hanı kullananların keyfi müdahaleleri eserde büyük bir tahribata neden olmuştur. Esnafların hanın bazı bölümlerini camekân ile kapatıp, bazalt malzemeli taş duvarların çimento harç ile sıvandıktan sonra yağlı boyalarla boyadıkları görülmüştür (Fotoğraf 4-5). Kullanım açısından kendilerine kolaylık sağladığı düşüncesiyle dükkân üstlerine demir malzemeden saçaklar yaparak bazalt taşlara ciddi zararlar verilmiştir. Öyle ki bazı taşların bu durumdan kaynaklı söküldüğü de olmuştur (Fotoğraf 6).

Doğal Afetler

Hasan Paşa Hanı'nın da içinde bulunduğu "Uzun Çarşı" olarak adlandırılan Gazi Caddesi'nden Melik Ahmet Paşa Camii'ne kadar olan bölümün 1895 ve 1914 yıllarında büyük çaplı yangınlar geçirdiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, çarşının 1914 yangınında bedesten de dâhil tamamen yok olduğuna dair bilgiler mevcuttur¹⁸.

1774'te biri 6, üçü 8 şiddetli 4 deprem, 1759'da bir ve 1884 yılında 4 önemli depremde hanın hem statik hem de duvar örgüsü bakımından büyük tahribata uğradığı anlaşılmaktadır¹⁹.

Yapının Konumu ve Zemin Özelliklerinden Kaynaklanan Etkenler

Hasan Paşa Hanı'nın Gazi Caddesi'nin doğusunda, konum açısından trafığa açık bir cadde üzerinde bulunması, yapının zemin mukavemetinin düşmesine ve yapıda bazı hareketlere yol açmıştır.

Kötü İşçilik ve Detay Kullanımı

Yapıyı oluşturan bileşenlerin uygun malzeme ve teknikler kullanılarak bir araya getirilmesi dayanımları açısından önemlidir²⁰. Hasan Paşa Hanı'nda bağlantı elemanlarından demir gergilerin korozyona uğrayarak, hacimsel değişimle birlikte kullanıldığı, taş malzemeyi de etkileyerek renk değişimlerine, çatlaklara neden olmuştur (Fotoğraf 7).

¹⁷Diyarbakır'ı 1766 yılında gezen Alman Carsten Niebuhr (Carsten Niebuhr, *Reisen im Orient: Berichte deutscher Forscher aus dem 18. Und 19. Jahrhundert*, Berlin, 1961, 2. Baskı, s. 402) bazı cami ve hanların kurşun kaplı olduğundan söz eder. Hasan Paşa Hanı'nın da dönemin önemli hanlarından olmasından kaynaklı, örtüsünde daha önce kurşun kaplama olduğundan söz edebiliriz.

¹⁸Mustafa Cezar, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul, 1985, s. 294; Sözen, *Diyarbakır'da Türk*, s. 204.

¹⁹<http://www.deprem.gov.tr/sarbis/Veritabani/Tarihsel.aspx>, erişim tarihi: 25.09.2014.

²⁰Ayşe Gülçin Küçükçaya, *Taşların Bozulma Nedenleri, Koruma Yöntemleri*, İstanbul, 2004.

İmar Etkileri

Tarihi yapıların bulunduğu bölgelerin çevrelerindeki imar hareketlerinin yapıları tehdit edebileceği görülür. Hasan Paşa Hanı ile eş zamanlı yapılan Kuyumcular Çarşısı'nın sırtına Cumhuriyet Dönemiyle beraber eklenen dükkânların oluşturduğu sokak dokusunun üzerinin metal konstrüksiyonlu malzemelerle örtülmesi handa bazı tahribatlara neden olmuştur. Hasan Paşa Hanı'nın çevredeki yapılanmaya bağlı olarak yol kotunun yükseldiği dikkati çeken bir diğer durumdur.

Su ve Nem

Nem, bütün malzeme ve yapıların en büyük düşmanıdır. Malzemenin bünyesinde hem fiziksel hem de kimyasal bozulmalara neden olmaktadır (Fotoğraf 8).

Hasan Paşa Hanı'nın bodrum katı başta olmak üzere, diğer bütün duvar ve kemer taşları aşırı nemden küflenmiş ve bozulmaya yüz tutmuştur. Yağmur sularının binadan uzağa tahliye edilme tesisatının eksikliği, suların malzemelere doğrudan etki ederek yüzeylerde kararmalar, yosunlanmalar ve doku kaybı yaratmıştır (Fotoğraf 9-10).

Malzeme Eskimleri

16. yüzyıldan günümüze kadar çeşitli, müdahale, yangın, doğal afet ve bilinçsiz onarımlar başta olmak üzere insan eliyle yapılan tahribat ve ihmal izleri, binadaki malzemelerin belli bir noktadan sonra yıpranıp, eskimesine neden olmuştur. Nitekim restorasyon öncesi yapıdaki taşların doku kaybı, ahşapların ise çürümeye başladığı görülmüştür (Fotoğraf 10).

Tarihi yapılara zarar veren etkenler farklı başlıklar altında detaylandırılarak çoğaltılabilir. Yukarıda sıraladığımız iç ve dış etkenler dışında, kötü kullanım, yanlış restorasyonlar, biyolojik tahribatlar, hatalı malzeme kullanımı, güneş etkisi ve ısı değişimleri, suda çözünebilen tuzlar, hava kirliliği gibi nedenler²¹. Hasan Paşa Hanı'nda uzun süreli tahribatlara sebebiyet vermiştir.

Restorasyon Projesi Kapsamında Yapılan Müdahaleler

Hasan Paşa Hanı restorasyonu, 2006 - 2009 yıllarında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yüklenici firma aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Onarıcı maliyeti, yaklaşık 600.000 doları bulmuştur. Proje kapsamında ve binada yapılan gözlemler sonucu genel olarak binaya yapılan müdahaleler aşağıda anlatılmıştır.

Restorasyon çalışmalarında, genel anlamda bir tamamlamaya gidilmemiş, yapılan çalışmalar yapının yok olmasını önleyecek düzeyde kalarak, yeni bir fonksiyonla geleceğe aktarılmasını kapsamıştır.

²¹Küçükaya, *Taşların Bozulma*, s. 45.

Binaya yapılacak uygulamalara başlamadan önce hanın ahır bölümü (bodrum kat) ve birinci katta bulunan toprak yığını kaldırılarak, hafriyat temizliği yapılmıştır. Ahır bölümünde mazgal pencereler zemin seviyesinin yüksekliğinden dolayı, kapalı konumdayken, bu işlem sonrası sadece avluya bakan pencereler görünür bir biçimde açılmıştır (Fotoğraf 11-12). Binanın dış cephesine bakan pencereleri yağmur sularının binaya akmaması için olduğu gibi kapalı kalmıştır. Duvar ve kemer taşları temizlenip deforme olan kısımlar yeniden yapılmıştır. Projede zeminde blokaj yapıp sıkıştırıldıktan sonra tesviye betonu dökülerek yüzeyin mermer kaplama malzemesi ile kaplandığı görülmektedir.

Birinci katta avlunun yükseltilmiş zemin kot seviyesi çalışmalar sonucu orijinal seviyesine düşürülmüştür (Fotoğraf 13). Tamamen toprakla kaplı olan avlu zemini bazalt taşı ile döşenmiştir. Avlu ortasında yer alan şadırvanın iç yüzeyindeki çimento malzemeli harç sökülüp horasan harç ile sıvanmıştır (Fotoğraf 14). Kubbenin üzeri ise kurşunla kaplanmıştır. Betonarme havuz sökülerek bazalt taştan havuz yerleştirilerek su tesisatı çekilmiştir.

Cephelerdeki tüm çürüyen ve doku kaybına uğrayan taşlar sökülerek yenileri ile değiştirilmiştir (Fotoğraf 15). Kullanıcıların keyfi müdahaleleriyle eklenen camekân, tuğla duvar, sıva, boya, badana, metal sundurma ve saçaklar sökülerek tahrip edilen yerler restore edilmiştir. Revak gezinti alanları onarılmış bu bölümlere ferforje korkuluklar eklenmiştir (Fotoğraf 16).

Eser üzerinde strüktürel anlamda doğu kanattaki iki büyük odanın hasar gören kubbelerinin yeniden inşa edilmesi dışında hiçbir tamamlama yapılmamıştır. Yapı için gerekli olan tamamlamalar ise en az düzeyde olmak üzere, yapıdaki iz ve kalıntılar ile yapı içi karşılaştırmalar dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

Hasan Paşa Hanı'nın doğu, batı ve güney giriş ünitelerinin üzerine denk gelen eyvanımsı mekânlar ile revaklar arasındaki kot farklılığından ötürü yükseltilere blok basamaklar yerleştirilmiştir.

Hanın batı giriş ünitesinin tonozu üzerindeki sıva sökülerek onarımı yapılmış, iki yanında bodrum giriş kapılarını işgal eden esnaflar çıkartılarak bodruma iniş merdivenleri ve kapıları yapılmıştır.

Hanın çatı bölümü restorasyon öncesi çimento sıvalı olduğundan bu bölümdeki sıvalar kaldırılarak, horasan harçla sıvanmıştır. Çatıdaki temizlik işlerinden sonra binanın yapı malzemesine hem fiziksel hem de kimyasal hasar veren yağmur sularının binadan uzaklaştırılması için oluklar yapılmıştır. Ayrıca yağmur sularının binaya zarar vermesini engellemek amacıyla drenaj kanalı oluşturulmuştur.

Demir gergilerin oksitlenmesi sonucu malzemelerdeki hacim değişikliği sütun başlıklarına baskı yaptığından sütunlardaki bazı çatlaklara neden olmuştur. Bu çatlaklar doldurulmuştur (Fotoğraf 17). Binanın dıştan ve içten bazı bölümlerinde ciddi hasar görmüş taşları yeni malzemelerle değiştirilmiştir. Tonozlardan düşen tuğlalar onararak horasan harcı ile sıvanmıştır. Hanın bodrum katındaki tonozların daha önce betonla sıvalı olduğu ve restorasyonda bu sıvanın kaldırılıp yerine horasan harçlı tuğla malzemenin kullanıldığı tespit

edilmiştir. Binanın restorasyonunda kullanılan tuğla malzemenin Kütahya'dan temin edilen Osmanlı tuğlası olarak adlandırılan 32x32 cm. ölçülerinde bir tuğla türü olduğu yaptığımız görüşmelerde binanın restorasyon uygulama sorumlusu ve proje müellifinden öğrenilmiştir.

Pencere nişlerindeki çimento sıvalar sökülerek, deforme olan yerler restore edilmiş, ahşap doğramalar monte edilmiştir. Binanın üst kat pencere önlerine muhtelif zamanlarda yerleştirilen balkon tarzındaki çıkmalar ve demir parmaklıklar olduğu gibi bırakılmıştır.

Hana geçişi sağlayan orijinal kapı kanatlarında metal aksamın çürüyen kısmı değiştirilmiş ve tamamen boyanmıştır. Ayrıca oksitlenen mil yuvaları da onarılmıştır.

Binanın yük dengesi konusunda sorunları olmadığından taşıyıcı sistemde herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır.

Binanın ikinci kata çıkışı sağlayan merdiven basamakları, teknolojik yetersizliklerden ve özgün detay ile malzemeyi koruma amaçlı restore edilmeden orijinal haliyle bırakılmıştır. Restorasyonlarda binaların statik özelliklerini ve çalışma sistemleri ile zemin ilişkilerini değiştirecek boyutta malzeme değişikliklerinden kaçınılmalıdır²². Bu anlamda merdivenlerin teknolojik yetersizlikler göz önüne alındığında kötü sonuçlara sebebiyet vermemek maksadıyla orijinal haliyle bırakılması yerinde bir uygulamadır.

Restorasyon Sonrası Yapının Durumu

Hanın işletilmesi süresince kullanıcılar tarafından yapılan fiziki müdahaleler, yapıda tahribata neden olduğu gibi yoğun görüntü kirliliği de yaratmıştır (Fotoğraf 18). Handa işletmeciler tarafından revak ünitelerinin de kullanıldığı ve bu nedenle de aydınlatma maksadıyla her işletme tarafından ayrı bir elektrik tesisatı çekildiği ve farklı aydınlatma armatürlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Revak ve avluya bakan ünitelerin naylon brandalarla kapatılması, cephe özelliklerinin kaybolmasının yanı sıra, bunları tutturmak için yapının taş yüzeylerine sütun ve kemer elemanlarına metal konstrüksiyonlar ve çivilerle tutturulması yapıda tahribatlara neden olmaktadır (Fotoğraf 19).

İkinci kat revaklarının bazılarında betonarme sıva kaldırılmadan mevcut haliyle bırakılmıştır. Betonarme sıvanın çimento içermesi ve bu durum göz ardı edilerek sıvanın kaldırılmadan bırakılması yağmur sularının ve sudaki eriyebilen tuzların bu yolla taş malzemenin bünyesine taşınmasına sebep olmaktadır. Ayrıca; buharlaşma sonucu tuzların taşın dış yüzeyinde pamuklanmaya ve tonozlarda horasan sıvalarının dökülmesine sebebiyet verdiğini de söylemek gerekir.

Tuğla malzeme ile örülen tonozların bazı bölümlerde üzengi seviyesini geçtiği görülmektedir. Bu durum hanın orijinal yapım özelliklerinin ve statik açıdan yük dengesinin göz

²²İ. Ahmet Arslanoğlu, "Selçuklu Taç Kapıları ve Bazı Anadolu Yapıları Restorasyonlarına Dair", *Rölöve ve Restorasyon*, Sy. 5, Ankara, 1983, s. 126.

ardı edildiğini göstermektedir. Restorasyon uygulamasında geleneksel yöntemlere sadık kalarak horasan harcın kullanılması mevcut yapı malzemelerine uyum sağlayacak şekilde formülize edildiği söylenilebilir. Harcın kireç esaslı olması ve çimento içermemesi eski harçlarla uyum sağlayarak uzun süreli dayanıklılık kazanması açısından dikkat edilmiş bir unsurdur. Harcın stabilitesinin ve yapının her noktasındaki homojenliğinin sağlanması açısından sürekli aynı kalitede temin edilmiş olması restorasyon sonrası durum açısından neme karşı malzemenin her noktada aynı dirence sahip olması bakımından önemlidir.

Mekânların bir kısmının iç duvarlarının lambiriyle kaplandığı, yine bazı dükkânların vitrinlerini proje dışında ve yapıyı gizleyecek şekilde farklı tasarımlara gidildiği, tamamen ahşapla kapatıldığı görülmüştür. Binanın iç mekânlarının ahşapla kaplanması özgünlüğü bozduğu gibi duvarların nefes almasını da engelleyerek ayrıca nem yaratmaktadır (Fotoğraf 20). Bunun yanı sıra bazı dükkânların ürünleri sergilemek amacıyla taş yüzeylere çok sayıda çivi çaktıkları görülmektedir.

Yağmur sularının binaya zarar vermesini engellemek amacıyla drenaj kanalı oluşturulmasına rağmen, yapıda tespit edilen fiziksel bozulma nedenlerinin önüne geçilmekte eksiklikler olduğu gibi eseri yağmur-kar sularına karşı koruyacak önlemlerin tam anlamıyla alınmadığı söylenebilir. Yaptığımız incelemelerde binada nemden kaynaklı sorunların tam anlamıyla çözülmediğini dökülen sıvalardan anlamaktayız. Hanın zemin katı ve yoğunlukla birinci kat kubbe ve tonozlarında yoğun nemli yüzeyler tespit edilmiştir (Fotoğraf 21). Söz konusu nemin, restorasyon esnasında örtüde yeterli yalıtımın yapılmayışı ve ıslak zemin gerektiren mutfak mekânları için sonradan çekilen su boruları ve su tahliyesi nedeniyle olduğu gözlenmiştir. Özellikle hanın birinci katındaki bütün mekânlarda yalıtımın iyi yapılmaması nedeniyle örtüde ıslaklıklar tespit edilmiştir. Yine alt katta özellikle avluya bakan cephe duvarlarının da zeminden nem aldığı görülmüştür.

Dışa açılan dükkânların düzensiz kullanımı ve işletmeciler tarafından reklam amaçlı kullanılan tabelaların renk farklılığı ve boyutlarındaki abartı, hanın mimari özelliklerinin tam anlamıyla ortaya çıkmasına engel olmaktadır. Yine turistik eşya satışı yapan mağazaların, satış malzemelerini gelişi güzel duvarlara çakılan çivilerin üzerine asmaları yapıda karmaşık, düzensiz ve tarihi yapıyı gizleyen, ikinci plana atan bir görüntü verdiği gibi ekstra müdahale olarak düşünüldüğünde yapıya zarar da vermektedir (Fotoğraf 22-24).

Yoğun turist akını, Gazi Caddesi'ni trafiğe açık olması, hava kirliliği tahribata neden olmaktadır.

Sonuç

Tarihi eser onarımı, proje teknikleri, uygulama teknikleri ve kullanılan malzemeleri ile oldukça özel ve titiz bir çalışmadır. Restorasyon uygulamalarının titizliği ve yapılan onarımların bazen geri dönüşü olmayan sonuçlar doğuracağı düşünüldüğünde işin ehemmiyeti artmaktadır.

Osmanlı Mimarisi'nde bilgi- otorite ilişkisinin temsilini Diyarbakır'daki Hasan Paşa Hanı örneğinde görmekteyiz. Bina plan şekliyle Osmanlı hanlarının genel şemasını yansıtmalarının yanında, Güneydoğu Anadolu yerel mimari özelliklerini de yansıtmaktadır.

Restorasyon projesi yapısal sorunların ve hasarların çözümüne yönelik geliştirilen kararlar doğrultusunda, özgün yapım tekniği, yapısal detaylar ve malzemelerin korunarak sağlamlaştırılması göz önünde tutularak gerçekleştirilmiştir. Ancak restorasyon sonrası dikkati çeken hasar tespitleri ve nedenlerinin restorasyon öncesi nedenlerle büyük oranda aynı olması sorunun çözümünde bazı eksikliklerin varlığını ortaya koymaktadır. Yapılardaki tahribatın nedenlerinin tespiti, eserin sıklıkla restore edilmesinin önüne geçilebilecek bir önlemdir aynı zamanda. Restorasyonlara büyük miktarda paraların harcanmasını önleyeceği gibi esere yapılacak müdahaleyi de en alt seviyeye çekecektir. Basit onarım kapsamında yapılacak minimum müdahaleler ile yapının özgün durumunun korunması sağlanacaktır.

Yapıların yeniden işlevlendirilerek kullanımı, çağdaş yaşam tarzlarının ihtiyaçlarına uyarlanarak tanımlanmalıdır ve yapının fiziksel olarak zorlanmamasına dikkat edilmelidir. Ticaret yapısı olarak inşa edilen Hasan Paşa Hanı'nın restorasyon projesi kapsamında da özgün işlevine yakın modern zaman koşullarında sosyal fayda güdülerek tasarlandığı görülmektedir. Hem yapının korunması hem de turizm ve ekonomiye katkıda bulunması bakımından ve kullanıcılar tarafından kolay ulaşılabilir bir noktada olması, yeniden kullanımına cazibe katmaktadır.

Hasan Paşa Hanı'nın Diyarbakır'ın ticaret merkezi sayılan ve işlek trafiğin olduğu Gazi Caddesi üzerinde bulunması, binanın hava kirliliği yoluyla ciddi zarar görmesine sebep olmaktadır. Motorlu taşıtlardan çıkan zararlı gazlar, yapıların üzerinde kirli bir tabaka oluşmasına neden olmaktadır. Ayrıca hava kirliliğine neden olan bu gazların yağmur suyunda erimesiyle de taş malzemeye zarar veren, aşındıran asitleri oluşturduğu unutulmamalıdır. Bu bakımdan Gazi Caddesi'nin trafiğe kapatılması, hanın hava kirliliği yoluyla zarar görmesini önlenmiş olacaktır.

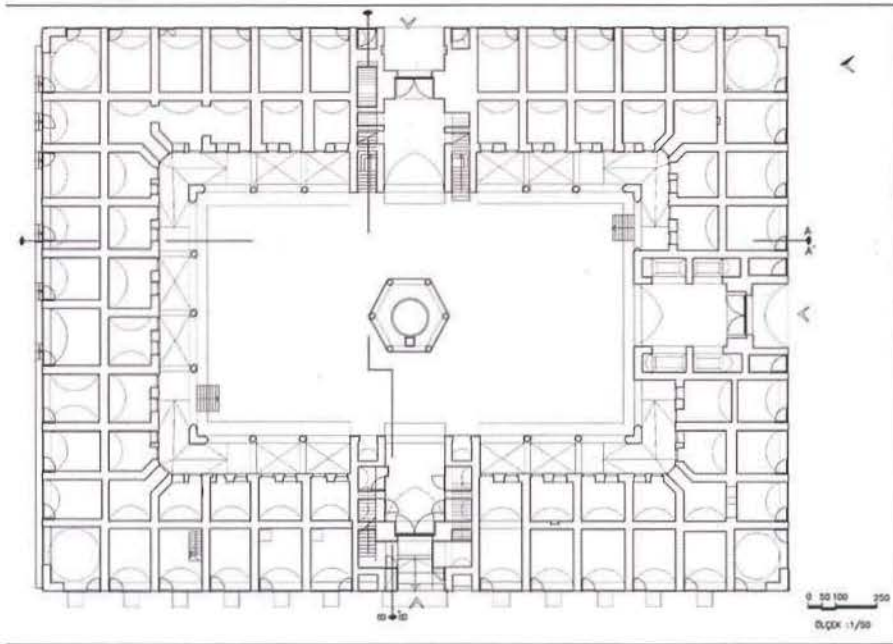
Diyarbakır kentinin özgün anıtsal yapıları içinde önemli bir yeri olan Hasan Paşa Hanı'nın koruma amacıyla öncelikle yanlış uygulama, ekleme ve müdahalelerin önüne geçilmelidir. Bunun için mekânlar işletmeye açılırken kira kontratının tarihi mekânın özgün değerlerini koruyacak, tahrip etmeyecek ve maskeleyecek şekilde kullanıma izin verilmelidir. Aksi halde davrananlara gerekli yasal müeyyidelerin uygulanması, bu tür müdahaleleri önlemek için önemli adımlar oluşturacaktır.

Tarihi yapıların restorasyon projesi hazırlanmadan önce, eserin hangi fonksiyonla kullanılacağını tartışmak ve belki de netleştirmek yerinde olacaktır. En azından proje kapsamında ihtiyaç dâhilinde nelere müdahale edileceği tespiti, sonradan kullanım esnasında gerekli görünen ancak yapının tarihi kimliği ile örtüşmeyen eklentilerin de yapılmasını önleyecektir.

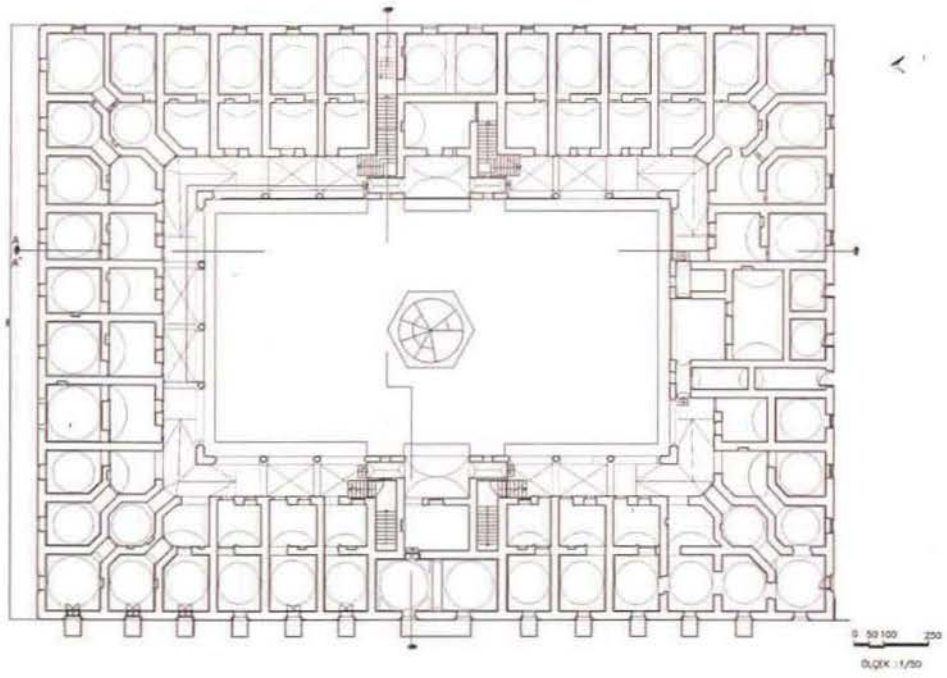
Çizim ve Fotoğraflar

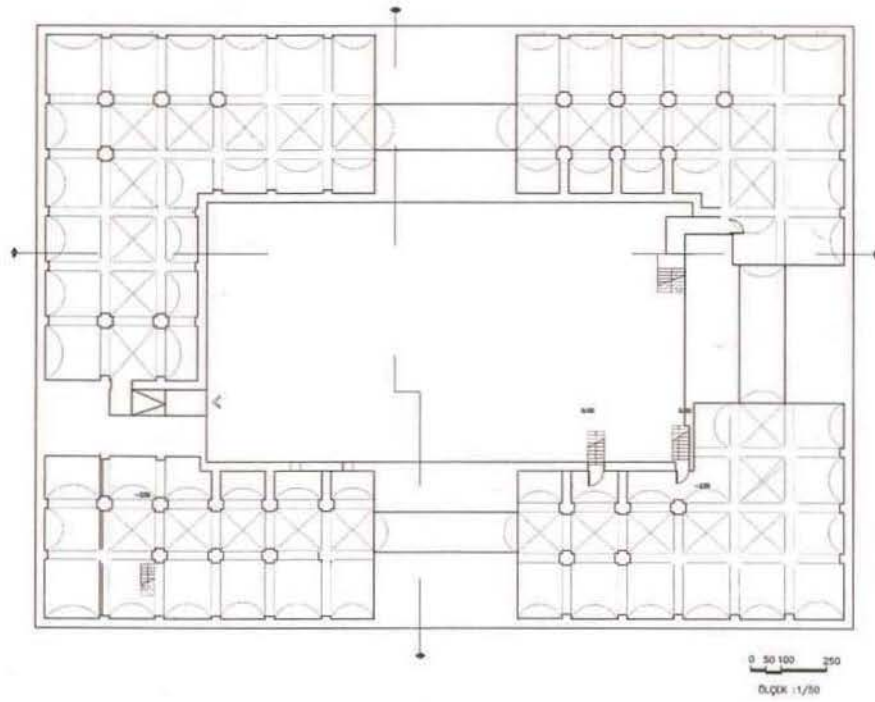
Çizim 1- Hasan Paşa Hanı'nın kent planında yeri (A. Gabriel'den)

Çizim 2- Hasan Paşa Hanı birinci kat planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden işlenerek)

Çizim 3- Hasan Paşa Hanı ikinci kat planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden işlenerek)

Çizim 4- Hasan Paşa Hanı bodrum kat planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden işlenerek)

Fotoğraf 1- Hasan Paşa Hanı genel görünüşü

Fotoğraf 2- Hasan Paşa Hanı batı girişi

Fotoğraf 3- Hasan Paşa Hanı avlusundan görünüş

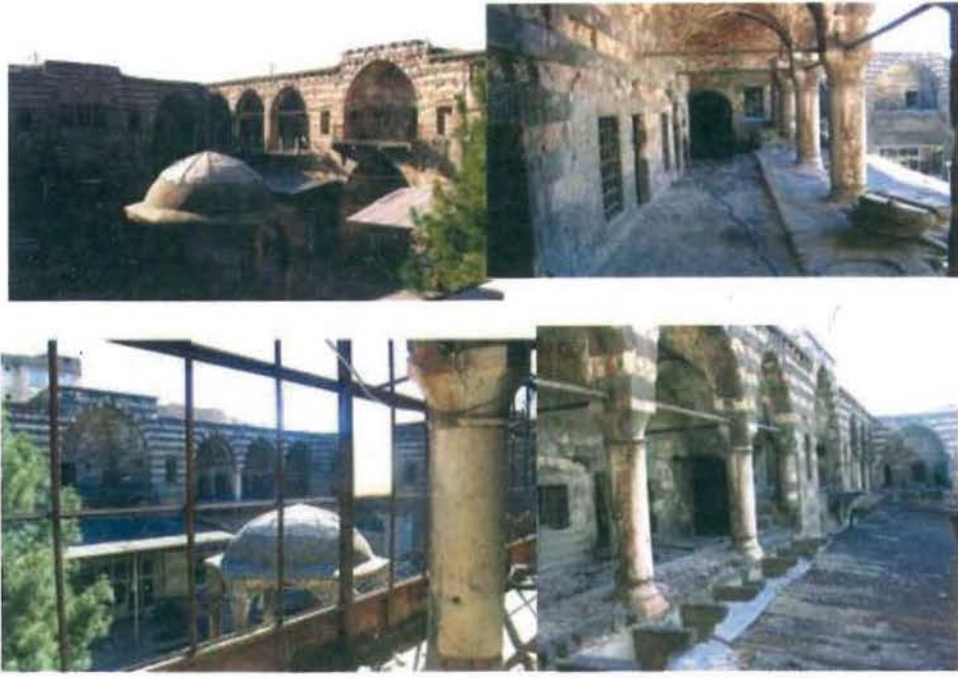
Fotoğraf 4- Hasan Paşa Hanı batı cephesi görünüşü (restorasyon öncesi)

Fotoğraf 5- Hanın avlu cephelerinden görünüş (restorasyon öncesi)

Fotoğraf 6- Hanın restorasyon öncesi tahribatlarından detaylar

Fotoğraf 7- Hanın restorasyon öncesi tahribatlarından detay

Fotoğraf 8- Hanın restorasyon öncesi örtü sistemindeki tahribatlar

Fotoğraf 9-Hanın korozyona uğramış kapısından detay

Fotoğraf 10- Hanın inşa malzemesindeki tahribatlardan detay

Fotoğraf 11- Hanın restorasyon aşamasından görüntüler (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

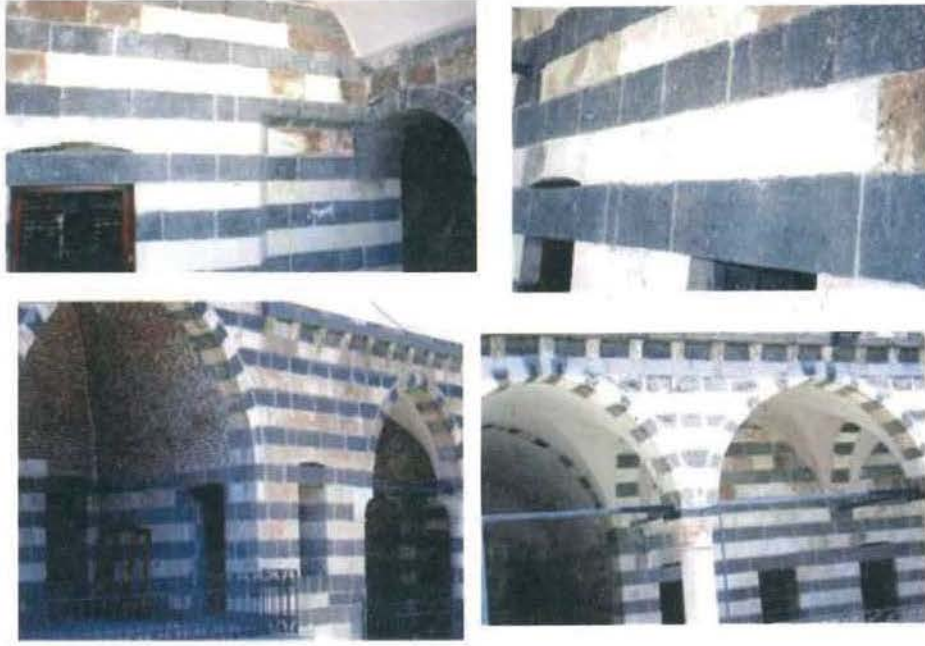
Fotoğraf 12- Hanın restorasyon aşamasından görüntüler (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden)

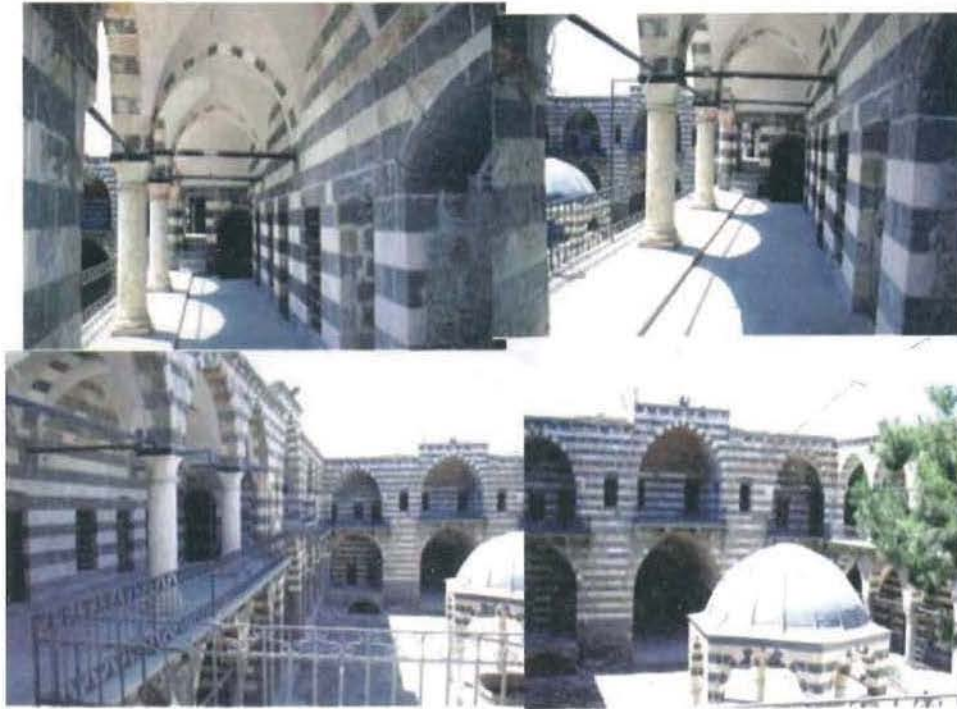
Fotoğraf 13- Hanın restorasyon sonrası görüntüleri

Fotoğraf 14- Hanın restorasyon sonrası görüntülerinden

Fotoğraf 15- Hanın restorasyon sonrası görüntülerinden

Fotoğraf 16- Hanın restorasyon sonrası görünüşü

Fotoğraf 17- Hanın restorasyon sonrası görünüşü

Fotoğraf 18- Handa devam eden müdahalelerden görüşler

Fotoğraf 19- Hanın avlu revaklarının önünü kapatan naylon brandalardan detay

Fotoğraf 20- Hanın bazı mekânlarında duvarları kapatan lambirilerden örnekler

Fotoğraf 21- Handa nemden kaynaklı devam eden sorunlar

Fotoğraf 22- Hanın mimari özelliklerini gölgeleyen uygulamalar

Fotoğraf 23- Hanın avlu kısmının üzerini örten gelişigüzel branda

Fotoğraf 24- Hanı işleten esnafların keyfi uygulamalarından örnek